

Hjalmar Söderberg och det självbiografiska

Jesper Högström

Konkurrensen är hård, men hösten 1908 är kanske den mörkaste perioden i Hjalmar Söderbergs liv. I flera år hade han försökt ta sig ur sitt olyckliga äktenskap och övertala sin hustru Märta att gå med på skilsmässa, men hon hade tvärvägrat, och nu hade konflikterna mellan de båda blivit så våldsamma att Söderberg helt enkelt inte pallade längre. Han hade schappat. Han hade lämnat Märta och de tre barnen hemma i Stockholm och dragit iväg utan annat bagage än en säck smutstvätt. Nu bodde han på pensionat i Köpenhamn, levde på de handlån han kunde tigga till sig, satt på författarcaféer och hällde i sig ännu mer än vanligt av favoritwhiskyn White horse. Det inre mörkret fick ta sig utlopp i de sällsynt förbittrade artiklar han skrev denna höst – mot att radikale filosofen Knut Wicksell blivit fälld för hädelse, mot kvinnlig rösträtt, mot tanken på att Selma Lagerlöf skulle få Nobelpriset.

Men inget gjorde Hjalmar Söderberg så ursinnig som Per Hallströms komedi "Erotikon". Hallström var Hjalmar Söderbergs gode vän sedan de båda träffats i Ellen Keys litterära salong på 1890-talet, så när hans pjäs kom ut i bokform, i oktober 1908, var det helt naturligt att han skulle skicka ett exemplar till Söderberg i Köpenhamn. Det togs inte väl emot. Från det ögonblicket fanns det ett stående tema i Söderbergs korrespondens med hemlandet och det var hur bottenlöst usel "Erotikon" var. Till Bo Bergman, den 10 november: "Den är ju helt enkelt dille. Hur i helvete har han kunnat joxa ihop en sådan förbannad skit?" Till Ernest Thiel den 25 november: "Vad tycker man i Stockholm om den dystre skämtaren Pelle Hallströms sista pekoral? Finns det någon som det går i?" Till Tor Bonnier, den 11 december: "Erotikon tycker jag är skit." Till Thiel, igen, i början av 1909: "När sådan skit som Erotikon blir berömd av alla människor, har jag bara ovetat att vänta mig för mig och mitt. Därför har jag på lediga stunder börjat skriva på en komedi, som jag ska försöka få lika dålig som Pelle Hallstövels."

Varför blev Söderberg så ursinnig? Det framgår aldrig riktigt. Visst hade han och den alltmer konservativa Per Hallström drivit isär politiskt, i synnerhet i och med att Hallström, just på hösten 1908, blivit invald i en institution som Söderberg alltid betraktade med stor misstro, nämligen Svenska Akademien. Visst ansågs det allmänt att "Erotikon" var en satir över samma den fria kärlekens ideal som Söderberg, året innan, gjort sig till tolk för i sin egen succépjäs "Gertrud". Visst kunde man se den som ett populistiskt och konservativt inlägg i det kulturkrig som rasade i Sverige på hösten 1908 och där Söderberg stod på den radikala sidan. Men i sitt svarsbrev till Hallström lade sig Söderberg vinn om att förneka att han på något sätt känt sig träffad: "Jag fick ... den förväntningen att jag i boken skulle finna ett och annat om än så diskret förstucket litet allvarsord med speciell adress till mig. Någonstans – tänkte jag – ligger det väl någon liten hundracka begravnen för min räkning. Jag har tyvärr inte kunnat hitta honom." Inte heller Hallströms och Söderbergs gemensamma vänner kunde förklara saken. Långt senare, när Bo Bergman i en av sina memoarböcker återvände till frågan, menade han att det helt enkelt rörde sig om att "två olika temperament, båda med sina bestämda gränser, hade drabbat samman".

Men när Söderberg sa att han inte kände sig träffad var det säkert inte hela sanningen. Huvudpersonen i "Erotikon" är författaren. Han heter Herman Bardolf och har haft en dundersuccé med en roman. Men när hans älskarinna Julia får läsa romanen blir hon rasande, eftersom det står klart att den handlar om deras kärleksförhållande: – "Han har förrått mig, förtalat mig, sålt mig. Boken där är om mig, jag kom på de förfärligaste ting, han har listat och spionerat under kärlekens mask."

Varför Söderberg skulle känna sig träffad av det här är uppenbart. Lika uppenbart som varför han inte kunde yppa orsaken för någon. "Gertrud", succépjäsen från året innan, var ju byggd på hans numera avslutade kärleksaffär med Maria von Platen, ett förhållande som i denna

diskretionens tidsålder inte kunde nämnas offentligt – det skulle ju faktiskt inte bli allmänt känt förrän med Sten Reins avhandling om "Gertrud" 1962 – men som var väl känt i Stockholms trånga och skvallriga litterära kretsar. Maria von Platen hade dessutom reagerat exakt som Julia när hon upptäckte att hon var avbildad i ett litterärt verk. Hon berättade för sin senare pojkvän, John Landqvist, att hon hade känt sig utnyttjad, utlämnad, eftersom Söderberg lovat att aldrig skriva om deras förhållande. Allt detta var saker som Per Hallström naturligtvis kände till.

Än mer obehagligt för Söderberg var säkert bilden av Herman Bardolf som en känslolivets vampyr, en som "lismar och spionerar under kärlekens mask" för att åstadkomma en kall och intellektualiserad version av kärleken. Den "litterära erotiken" som Bardolf företräder framställs, i "Erotikon", som ett kompensatoriskt fenomen. Kärleken, deklarerar en av Hallströms personer i pjäsen, är ju någonting naivt, någonting irrationellt, men den litterära erotiken har "låtit tidsjukan, specialiseringen, reflexionen, diskussionen, den goda logiken kasta sig över och fräta upp just denna naiva irrationalitet ... exercerat bort all luftighet, friskhet och omedelbarhet, med det resultat, att man snart vet allting om kärleken, utom hur den känns". Herman Bardolf själv framställs som odrägligt självbelåten i all sin parasitism. "Detaljer måste man ju samla", säger Bardolf. "Det är inte så lätt att hitta på. Och när livet bjuder ett stoff, är det ens rätt och plikt att hänsynslöst ..." Repliken rinner ut i en självgod axelrykning.

Det är inte bara av beskyllningen av att han med kallt huvud exploaterat ett kärleksförhållande som bör ha hittat en öm punkt hos Söderberg. Utan för att han gjort det helt enkelt för att han hade dålig fantasi. Per Hallström hade studerat sin vän med skarpa och skoningslösa ögon. Detta att stå utanför livet, att vara en författare som parasiterade på erfarenheter han i grunden stod utanför, var en grundkänsla för Hjalmar Söderberg. Det är den känslomässiga utgångspunkten för hans porträtt av Doktor Glas, mannen som hamnat på sidan av tillvaron och är beredd att göra vad som helst, till och med begå ett mord, för att få känna sig som deltagare i livet, mannen som identifierar sig med H.C. Andersens saga om skuggan som ville bli människa. Dålig fantasi, problemet att hitta på, var något han klagade på under hela sitt författarliv. Bäste vännen Ernest Thiel höll med om värderingen: "Han levde i en liten och trång värld", sa han om Söderberg, "och hade egentligen inget att skriva om, utom sig själv".

Där hade förhållandet till Maria von Platen kommit in. Det hade inte bara gett Söderberg "Gertrud", utan även premisen i Doktor Glas, den yngre kvinnan som lever i ett olyckligt äktenskap med en äldre man (förhållandet mellan Helga Gregorius och den vidrige pastorn var direkt hämtat från Maria von Platen och hennes äktenskap med den gamle ryttmästaren Wilkes von Platen). Faktum var att Söderberg denna höst, hösten 1908, arbetade med ett tredje verk om förhållandet med Maria von Platen. Det var en roman som han hade han börjat på samma sommar, den hette "Lydias felsteg", och han körde fast med den precis vid denna tid, tidigt år 1909. Det är rimligt att anta att han körde fast med den för att "Erotikon" fått honom att se det han höll på att göra i en narrspegel. Han var inte bara Doktor Glas, den utestängde som förtvivlat försöker slå sig in i livet, han var inte bara skuggan som ville bli människa, han var också Herman Bardolf, den inbilske författaren som berömmar sig själv för sin förmåga att förvandla äkta känslor till steril filosofi.

Det var vreden och frustrationen över den blockeringen, en vrede och frustration som han inte kunde avslöja orsaken till, som Söderberg vände mot "Pelle Hallstöver". Ett halvår senare, när han lyckades ta sig tillbaka till litteraturen, var det med en essäbok, Hjärtats oro, där han i klara ordalag avsvor sig fiktionen – "Att skära sig själv i remsor och småbitar och av bitarna lappa ihop figurer: en tjänsteman, en läkare, en murvel, en politiker och så vidare – jag orkar inte längre med den komedien. Att leka med dockor: inte är det något göra för en man på fyrtio år."

Men år 1912, tre år senare, skulle Söderberg återvända till Lydias felsteg, eller Den allvarsamma leken, som romanen då fick heta. Där har han byggt in invändningarna från "Erotikon". Vi vet ju alla att Den allvarsamma leken är en roman om kärlek, men det är också en roman som om och om igen diskuterar konstens förhållande till livet. Hjalmar Söderberg har där delat upp sig själv i två personer. Dels Arvid Stjärnblom, journalisten som går in i ett konvensäktenskap med byggmästardottern Dagmar Randel och har en otrohetsaffär med Lydia Stille, precis som Söderberg gick in i ett konvensäktenskap med byggmästardottern Märta Abenius och hade en otrohetsaffär med Maria von Platen. Dels författaren Henrik Rissler, ett återkommande alter ego, som utrustas med Söderbergs litterära bakgrund – han sägs ha skrivit en "osedlig" ungdomsroman som uppenbarligen är identisk med Söderbergs Förvillelser – och hans favoritwhiskymärke, White horse. De båda får representera Söderbergs olika ståndpunkter i problemet dikt och liv. I den första scenen vi på allvar presenteras Henrik Rissler, i en soffa på Rydberg, frågar Arvid honom om hans böcker har någon självbiografisk bakgrund. Det får ett nekande svar:

"Rissler tog en stor klunk ur sin grogg och fortsatte:

– Och vad jag mest av allt har emot Strindberg är, att han har vant allmänheten att vid läsningen av en roman alltid fråga: vem är *han*, och vem är *hon*, och vem är den och den och den, och hur mycket är sant? Han har vant allmänheten vid att tro, att ingen författare nu för tiden är i stånd till att ljuga ihop en bok på fri hand. Och sedan dess är det ett litet helvete att skriva romaner och teaterpjäser. Jag orkar inte med det längre. Jag kunde ha lust att skriva en liten bok och säga mina tankar om världens gång – direkt och utan diktade figurer som mellanhänder, utan humbug och krumelurer. Men romaner och teaterpjäser – fy tusan! Och för resten finns det egentligen bara en människovärdig form av tillvaro. Det är att göra ingenting."

Det är delvis en brasklapp från Söderbergs sida, ett sätt att avvärja de spekulationer om romanens verklighetsbakgrund han mycket väl visste pågick i Stockholms litterära kretsar. Delvis är det ett privat skämt från ironikern Söderberg. Och delvis är det ett sett att ge röst åt hans egen känsla av det lätt oanständiga i fiktionen, hans egen reaktion när han såg Herman Bardolf i spegeln, för Henrik Risslers utfall mot skönlitteraturen är nästan ordagrant hans eget från Hjärtats oro.

Och Arvid Stjärnblom får ge röst åt samma invändningar, på ett icke-ironiskt sätt. Arvid och Lydia diskuterar ju författarens rätt att utnyttja kärleken, i en roman som i sig själv kan uppfattas som ett utnyttjande av kärleken. De diskuterar om Goethe i själva verket var olycklig när han skrev Den unge Werthers lidanden. Och Arvid har sin uppfattning klar:

"– Diktarna, fortsatte han, är ett särskilt folkslag, och jag råder dig att akta dig för dem! De äro ett starkt folkslag, fast de ofta ha svagheten som skyddande förklädnad. En diktare står för ett klubbslag, som skulle slå ihjäl en vanlig man. Han känner nog smärtan, men den bekommer honom ingenting nämnvärt, tvärtom: han omsätter den i ett verk, han tillgodogör sig den! Se på Strindberg. Det är inte det han upplevat, som är orsak till allt det sjuka, hemska och förvirrade i vad han skrivit. Så tycks han själv tro; men det är inte så. Det är tvärtom allt det sjuka, hemska och förvirrade i hans egen natur som är orsaken till att han måst uppleva och genomleva allt detta. Men vilken vanlig människa – vilken annan än en stor diktare – kunde något så när helskinnad gå igenom vad *han* gått igenom? Och inte bara helskinnad, men stärkt! Allt ont han genomlidit har *tjänat* honom – till stoff, till näring, till läkedom! Nästan till hälsa! Jag såg honom ute en morgon härom dagen, då jag var på väg till tidningen. Och jag kan inte påminna mig att jag nånsin har sett en man på nyss fyllda sexti år se så frisk och stark och glad ut som han.

Lydia gick vid hans sida med halvsänkta ögonlock. Vårkvällen bleknade och blånade omkring dem.

Hon sade:

– Du vill kanske ändå bra gärna vara diktare ...

Han svarade:

- Jag vill vara människa och man. Och jag vill inte vara diktare, om jag kan slippa!
Hon gick med tankfullt böjt huvud.
- Men om du vore diktare — skulle du då kunna göra som Goethe och Strindberg och så många andra och mindre — göra "litteratur" av det som en gång har varit liv och verklighet och lycka och olycka för dig själv? Skulle du kunna det?
- Aldrig, svarade han."

Det är flerbottnad scen. Det återger ett löfte som Hjalmar Söderberg, som vi vet, en gång gav Maria von Platen, i en roman som i sig själv utgör ett brott mot det löftet. Men det återger också författarens egna reservationer mot sitt eget yrke. Hjalmar Söderberg var en författare med en oerhörd förmåga att tänka i flera led, en schackspelare. Han var också i djupet av sitt hjärta solidarisk med livets förlorare. Det fanns en paradox i att författaren, genom att uttrycka dessa förlorarkänslor, förvandlade sig till en vinnare, svek laget så att säga, och den paradoxen var Söderberg, med sin psykologiska klarsyn, mycket medveten om.

Det är en fin ironisk twist när Söderberg låter Arvid känna "en oförklarlig antipati" mot Rissler. Det är en annan lika ironisk twist när Arvid Stjärnblom, som precis ska rymma från Stockholm i en scen som är ett eko av Söderbergs egen rymning från förhållandet till Maria von Platen, får plocka ner en bok ur sin bokhylla som det sista han gör innan han lämnar stan.

"Och Henrik Rissler: Ett ungdomsliv. Han bläddrade litet i den och stannade vid ett ställe mot slutet: — — — 'Och kommer det en gång en riktig vårsol in i mitt liv, så ruttar jag väl strax, av ovana vid klimatet.'"

Vad är det för bok som citeras? Det är Hjalmar Söderbergs egen Martin Bircks ungdom. Och vad är Arvid Stjärnbloms kommentar — "Ånej, min gode Rissler, tänkte han, det gör du nog inte. Du är nog av starkare ras än så." Söderberg var inte blind för att han på ett plan var Henrik Rissler, eller Herman Bardolf, eller August Strindberg, författaren som står utanför livet, som parasiterar på livet, som låtsas vara olycklig fast han bara genom att beskriva sin olycka blir frisk, stark och lycklig. Men han var också tillräckligt mycket av "människa och man" för att kunna betrakta den saken med ironi, och med klar blick för det moraliska dilemmat som var inbyggt i förhållandet. Den dubbelheten, hans förmåga både till ironisk observation och hans medkänsla med den lidande föremålet för observation, är det som ger nerven i hans författarskap. Det är också ett svar på Per Hallströms invändning att han intellektualiserar kärleken. Den allvarsamma leken är ju en roman om kärlek, men inte om en himlastormande kärlek som bryter ner alla gränser och hinder, eller går under i tragisk självförintelse. Däremot är det en realistisk roman om en förälskelse, om en affär som bryts ner av helt realistiska skäl, velighet, ekonomi, missförstånd, motstridiga ekonomiska intressen. Det är Söderbergs dubbelhet, blandningen av ironi och medkänsla, som gör att hans romaner lever än idag.